

Teoria drobnej własności ziemskiej w literaturze naukowej dwudziestolecia międzywojennego

Theory of small land ownership in the scientific literature of the interwar period

Wiesław Musiał¹, Tomasz Wojewodzik²

¹ Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN w Warszawie

² Uniwersytet Rolniczy w Krakowie

Streszczenie. W opracowaniu podjęto kwestię ekonomicznych i społecznych odniesień do drobnej i średniej własności ziemskiej, spotykanych w literaturze ekonomiczno-rolniczej początku XX wieku. Odradzanie się polskiej państwowości to okres kształtowania stosunku do europejskich doświadczeń gospodarczych oraz do teorii ekonomicznych różnych szkół ekonomicznych i opcji politycznych – odrzucano je, kontestowano albo twórczo rozwijano. W pracy poruszono problematykę definiowania małej własności ziemskiej w oparciu o kryteria obszarowe, ale także o inne cechy opisujące gospodarstwa, zwłaszcza rodzinne, w tym ich funkcje ekonomiczne, przychody z gospodarstw i samowystarczalność ekonomiczną. Zaprezentowano ówczesną delimitację własności ziemskiej o różnej wielkości obszarowej, w tym wyraźne wyodrębnienie spośród gospodarstw chłopskich grupy podmiotów najmniejszych. Celem prowadzonych rozważań i analiz było poszukiwanie argumentów uzasadniających istnienie gospodarstw rolnych o mniejszej powierzchni.

Słowa kluczowe: drobne gospodarstwo rolne • ziemia • okres międzywojenny

Abstract. The study discusses the economic and social references to small and medium-sized land ownership made in the economic and agricultural literature of the early 20th century. This period saw a revival of the Polish statehood and, in science, attempts to integrate the economic experiences and economic theories of different economic schools and political options, which were rejected, contested or creatively developed. The work addresses also the issues related to defining small land ownership on the basis of acreage criteria as well as other characteristics describing farms, especially those run by families, including their economic functions, revenues from farming, and economic self-sufficiency. In addition, it presents the then delimitation of land ownership according to acreage, clearly separating the smallest entities from other farms run by peasants.

The purpose of the analyses was to find arguments in favour of the existence of farms that are smaller in area.

Key words: small agricultural farm • land • interwar period

Wstęp

Zakończenie wielkiego światowego konfliktu, jakim była I wojna światowa, oznaczało powolny powrót do normalności we wszystkich dziedzinach życia politycznego, gospodarczego, społecznego, kulturalnego i naukowego, ale także rodzinnego. Środowiska naukowe ówczesnej Europy w odniesieniu do doktryn społeczno-ekonomicznych prezentowały dwie przeciwstawne tendencje: konserwatywną oraz rewolucyjną, nastawioną prorozwojowo i poszukiawczo. Zachowawczy nurt ekonomiczny widział potrzebę powrotu do standardów i idei, które zostały zaniechane lub przerwane z powodu wojny. W dziedzinie ekonomii oznaczało to nawiązanie do utrwalonych w końcu XIX i na początku XX wieku teorii wypracowanych przez klasyków, w tym zwłaszcza A. Smitha i D. Ricarda. Świeciły tu dawnym blaskiem koncepcje niczym nieskrępowanej działalności gospodarczej, wolnej konkurencji (Nowicki 1973; za: Inglot 1973), a myśli te kontynuował A. Marshall. W ramach tego nurtu ukształtowały się wówczas różne szkoły ekonomiczne, w tym historyczna, psychologiczna i matematyczna. Szkoła historyczna, tworzona przez W. Roschera, B. Hildebranda i K. Knies, a później także przez M. Webera, opierała się w głównej mierze nie na teoriach ekonomii, lecz na faktach z zakresu przebiegu zjawisk ekonomicznych, ich wieloaspektowej analizie i ocenie. W Polsce najwybitniejszym i najbardziej do dziś znanym jej kontynuatorem był S. Grabski (Ignar 1968). Szkoła matematyczna, której twórcami byli L. Walras i V. Pareto, wyjaśniała za pomocą metod matematycznych warunki ustalania równowagi ekonomicznej. Równowagę tę odnoszono do różnych podmiotów i instytucji życia gospodarczego, tj. przedsiębiorstw, rynków czy konsumentów. Teoria i tworzone w ramach niej metody naukowego dowodzenia znalazły szerokie zastosowanie, gdyż mogły być wykorzystywane nawet w przypadkach skrajnie niekorzystnej sytuacji gospodarczej (a tych wówczas było wiele). Liczne problemy pilnie wymagały rozwiązania zarówno tuż po wojnie, jak i w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Z powodu zniszczeń wojennych, recesji i kryzysu gospodarczego zdarzała się reglamentacja żywności, dotkliwie odczuwana była hiperinflacja, pauperyzacja mas i bogacenie się wybranych warstw społeczeństwa.

Drugi nurt, określony jako rewolucyjny, a zapoczątkowany przez K. Marksa i F. Engelsa, miał zupełnie inne podłoże ideowe i naukowe. Za miarę wartości dóbr przyjmował on wkład pracy w ich wytworzenie (Ignar 1968). O ile kwestie uspołecznienia własności kapitalistycznej w przemyśle stały się niejako kanonem teorii tzw. socjalizmu naukowego, o tyle merkantylistyczne ujęcie kwestii rolnych stało się najbardziej kontrowersyjnym elementem tej teorii. Skrajna koncepcja rozwiązywania kwestii rolnych i kwestii chłopskich, reprezentowana m.in. przez Liebknechta, zakładała uspołecznienie ziemi, ale także innych środków produkcji i procesu produkcji rolnej. Bardziej pragmatyczne nurty marksistowskie dostrzegały zróżnicowanie sytuacji społeczno-klasowej w poszczególnych krajach, odmienność stosunków agrarnych, duży udział w rolnictwie

gospodarstw drobnych czy też specyfikę rolnictwa jako działu gospodarki narodowej (James 1958). Trzeci nurt, tj. ludowy, opierał się na nowych wówczas w Europie i społecznie nośnych ideach, które przyniósł agraryzm (Bujak 1918). Nurty te były z różnym natężeniem kontynuowane w okresie międzywojennym, rozwijały się albo obumierały, miały też wpływ na tworzące się środowisko naukowe, ekonomistów i działaczy politycznych oraz na kształtowanie się poglądów szerokich mas społecznych.

Materiał i metody

Prezentowane rozważania i analizy miały na celu poszukiwanie argumentów uzasadniających istnienie gospodarstw rolnych o mniejszej powierzchni. Artykuł ma charakter przeglądowy, opiera się na licznych opracowaniach naukowych i publikacjach ekonomiczno-rolniczych wydawanych po I wojnie światowej. W opracowaniu poruszono m.in. kwestię delimitacji i waloryzacji drobnej własności ziemskiej. Wskazano na dostrzegane wówczas zalety i wady gospodarstw najmniejszych oraz skonfrontowano je z cechami dużej własności ziemskiej. Zwrócono również uwagę na powstawanie z początkiem XX wieku nowej wiedzy naukowej oraz na wzrost zainteresowania nauk ekonomiczno-rolniczych drobną własnością ziemską.

Wpisywanie się teorii ekonomii w gospodarowanie małą własnością ziemską

Polska myśl rolniczo-ekonomiczna po roku 1918 kształtowała się wielotorowo. Kontynuowali swą działalność pracownicy nauki, często także powiązanej z praktyką przez pracę we własnym gospodarstwie, którzy mieli już naukowy dorobek ekonomiczny w okresie poprzedzającym odzyskanie przez Polskę niepodległości. Powstały wówczas m.in. takie opracowania, jak „Zasady ekonomii” (nauki gospodarstwa narodowego) W. Załęskiego, „Studia ekonomiczne” M.E. Trepki czy „Szkoła polska gospodarstwa społecznego” J. Stupińskiego. W środowisku krakowskim – na Uniwersytecie Jagiellońskim – problematyką ekonomiczno-rolniczą zajmowali się m.in. J. Dunajewski, J. Milewski i W. Czerkawski, a także A. Krzyżanowski. Wielki wkład w tym zakresie wnieśli również profesorowie szkoły lwowskiej W. Ochenkowski i S. Grabski (Strużek 1973). Nauki ekonomiczno-rolnicze wiele czerpały wówczas też z dorobku nauki europejskiej, zwłaszcza tzw. szkoły niemieckiej. Bardzo cenione były opracowania ekonomiczne i książki E. Laura i F. Aereboe oraz, uznane za klasyczne w ekonomii, opracowania takich autorów, jak A. Smith, D. Ricardo, A. Marshall, M. Weber, L. Walras i V. Pareto. Reprezentowali oni różne, często rozbieżne, szkoły ekonomiczne. Do przedstawicieli tzw. nurtu rewolucyjnego w ekonomii, zapoczątkowanego przez K. Marksa i F. Engelsa, należeli m.in. K. Kautsky, E. David i H. Georg. W dziedzinie polskiej międzywojennej myśli ekonomiczno-rolniczej najbardziej znany i upowszechniany był dorobek takich uczonych, jak W. Grabski, S. Surzycki, L.W. Biegeleisen i L. Krzywicki. Szkołą matematyczną w naukach ekonomiczno-rolniczych reprezentowali m.in. profesorowie S. Moszczyński, W. Pytkowski, S. Schmidt i S. Mandecki.

Rozbudowane badania nad drobnymi gospodarstwami rolnymi prowadził zespół prof. W. Staniewicza na Wydziale Ekonomiki Drobnych Gospodarstw Wiejskich w Państwowym Instytucie Naukowym Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach (Broda 1939). W okresie międzywojennym to właśnie mikroekonomia rolnictwa stanowiła podstawową dziedzinę zainteresowań naukowych ekonomistów rolnych. Badania w tym zakresie prowadziły wszystkie ówczesne ośrodki badawcze, w tym warszawski z S. Moszczeńskim, krakowski z S. Surzyckim oraz poznański z W. Schrammem (Nowicki 1973). Ekonomika gospodarstw chłopskich jako dyscyplina badań wyodrębniła się w roku 1926, kiedy to w puławskim instytucie powołano wspomniany wyżej Wydział Ekonomiki Drobnych Gospodarstw Wiejskich. Badania opierały się głównie na rachunkowości rolnej i dotyczyły m.in. takich zagadnień, jak zadłużenie gospodarstw chłopskich, kredyty finansowe i towarowe, podatki, świadczenia i usługi, spłaty rodzinne (Broda 1939). Prowadzono także bardzo szczegółowe i rozbudowane metodycznie badania nad opłacalnością gospodarstw chłopskich (włościańskich). Badając koszty produkcji w gospodarstwach, liczono m.in. amortyzację, oprocentowanie kapitału, samozaopatrzenie, rentę majątkową, dochód podatkowy oraz dochód społeczny (PINGW 1936).

Do ekonomistów zajmujących się drobną gospodarką rolną Strużek (1973) zaliczył W. Gumpłowicza, S. Grabskiego, F. Bujaka, J. Hupkego, J. Rozwadowskiego, J. Buzka oraz W. Biegeleisena. W roku 1918 W. Biegeleisen wydał prekursorską dla okresu dwudziestolecia międzywojennego pracę „Teoria małej i wielkiej własności”. Dokonał w niej przeglądu literatury naukowej dotyczącej problematyki drobnej, średniej i wielkiej własności ziemskiej. Odnosząc się do zwolenników nowoczesnego socjalizmu teoretycznego, których reprezentowali Bernstein, David i Szulz, zwrócił uwagę na ich krytyczne stanowisko wobec koncentracji kapitału w sferze rolniczej (a stąd i koncentracji ziemi). Powołał się także na młodsze pokolenie francuskich i niemieckich ekonomistów (bez wskazania ich nazwisk), którzy w drobnej własności widzą podstawę nowoczesnej produkcji rolnej. Doceniano już wówczas gospodarstwa chłopskie jako stały warsztat pracy rolnika i jego rodziny, co wobec ogromnych nadwyżek siły roboczej na wsi i powszechnego bezrobocia stanowiło ich istotną zaletą (Sobeski 1911, Komar 1913). Gospodarstwa te dostarczały pożywienia, które nie musiało być kupowane ani też być przedmiotem „kapitalistycznej kalkulacji”. Powołując się na badania w ramach rachunkowości niemieckiej prowadzonej przez Klawkego (za: Biegeleisen 1918), dowodzono, że przychody brutto oraz kalkulowane zyski w przeliczeniu na 1 ha są wyższe w przypadku własności drobnej niż średniej, a zwłaszcza większej. Ziemia sprzedawana przez drobnych rolników, raczej z konieczności niż z wyboru, niemal zawsze osiągała wyższą cenę, gdyż najczęściej była to oferta małej parceli, a nie dużego areалу ziemi, na który (bez jego uprzedniego podziału) popyt był zwykle umiarkowany. Różnica cen przy sprzedaży drobnych działek chłopskich i dużych obszarów folwarcznych sięgała wówczas nawet 300% (np. za 1 morgę) na korzyść tych pierwszych. Działo się tak, mimo że ziemia będąca własnością chłopską była z reguły położona w mniej korzystnych warunkach topograficznych czy wodnych lub miała gorszą urodzajność. Także czynsze dzierżawne będące wyrazem „siły dochodowej ziemi” były wyższe na terenach o przewadze drobnej własności. Wynikało to głównie z większego popytu na dzierżawę drobnych parceli ziemi. Biegeleisen (1918) wskazywał, że dzierżawca może pracować na dodzierżawionej ziemi, wykorzystując dotychczas posiadane narzędzia

rolnicze, a dzierżawa drobnych parceli z reguły trwa krócej niż dzierżawa większych areałów ziemi. Przesłanki te, a zapewne także wiele regulacji prawnych i procesów demograficznych na wsi i w jej otoczeniu sprawiły, że przykładowo w Niemczech w latach 1882–1907 najbardziej żywotną formą gospodarowania były gospodarstwa chłopskie mieszczące się w przedziale obszarowym 5–20 ha. W podanym okresie przybyło 13,8% gospodarstw z tej grupy, podczas gdy liczba gospodarstw większych, w przedziale 20–100 ha i powyżej 100 ha, wzrosła odpowiednio o 5,9% i 9,4%, ubyło natomiast 5,2% gospodarstw o powierzchni do 2,0 ha. Gospodarstwa z przedziału 5–20 ha odnotowały w tym czasie przyrost zysków o 13,8%, a z przedziału 2–5 ha – przyrost o 3,6%. W gospodarstwach z pozostałych grup obszarowych, tj. najmniejszych (do 2,0 ha), średnio dużych (20–100 ha) i największych (powyżej 100 ha), nastąpił spadek zysków, odpowiednio o 5,2%, 5,9% i 9,4%. Przewaga ekonomiczna i społeczna drobnej własności ziemskiej oraz wzrost politycznej siły klasy chłopskiej stanowiły przesłanki pojawienia się na przełomie XIX i XX wieku w Europie żywołowego ruchu parcelacyjnego. W konsekwencji zwiększyła się liczebność gospodarstw chłopskich, na ogół drobnych, oraz ich udział w użytkowaniu ziemi rolniczej. Wzrosło także zainteresowanie produkcją zwierzęcą i jej znaczenie. Statystyka europejska przytoczona przez Bujaka (1912) wskazywała, że niemal we wszystkich krajach europejskich zarysowała się tendencja wzrostowa w obsadzie inwentarza żywego w grupach gospodarstw mniejszych. Jednocześnie autor ten zauważył niezbyt wysoką jakość hodowlaną inwentarza oraz stosunkowo niski poziom stosowanej agrotechniki. Ponadto zwrócił uwagę na szeroki profil prac, jakie musi wykonywać rolnik w drobnym gospodarstwie, w którym nie ma możliwości finansowych, aby korzystać z wyspecjalizowanych pod kątem poszczególnych prac narzędzi, maszyn i siły roboczej. Twierdził, że siła robocza, nawet gdy wychodzi z rolnictwa, jest dość uniwersalna, stąd może być kierowana do różnych prac. Trudno natomiast o taki uniwersalizm wśród robotników zatrudnionych w przemyśle, z natury wykonujących powtarzalne czynności.

W omawianym okresie wielu autorów zwracało uwagę na wzrastającą potrzebę kredytową drobnego rolnictwa i na sposoby jego ochrony przed wyczerpaniem i lichwiarstwem, w tym przez organizowanie różnych form kas pomocowych (Czałbowski 1928, Laur 1928). Rolnicy dojrzewali wówczas społecznie i politycznie do tworzenia lub kontynuacji i rozwoju organizacji pomocowych działających na rzecz drobnych gospodarstw rolnych, takich jak kasy ubezpieczenia zwierząt gospodarskich oraz kółka rolnicze (Majewski 1930). Dużą była w tym rola wzmacniającego się ruchu ludowego na wsi, który choć często prowadził różne walki wewnętrzne o cele polityczne, sojusze i przewodnictwo, to jednak stawiał na czele swych programów poprawę bytu ekonomicznego chłopów (Skowron 2012). Już Grabski w 1905 r. wydał opracowanie „Spółki włościańskie” zawierające m.in. obszernie uzasadnienie samoorganizowania się rolników. Wskazał w nim na potrzebę wsparcia i rozwoju istniejących w Galicji kółek rolniczych, spółek kredytowych typu Raiffeisena, spółek mleczarskich i melioracyjnych. Stwierdził, że polska wieś pilnie potrzebuje także spółek do wspólnej sprzedaży wytworzonych produktów, spółek owocowych (owocarskich), spółek ubezpieczających zwierzęta (asekuracyjnych) oraz czasowych spółek parcelacyjnych. Ekonomści okresu międzywojennego dostrzegali także potrzebę ochrony drobnej własności i ujemne skutki dzielenia ziemi.

Rozszerzając rozważania nad stanem myśli ekonomicznej o myśl społeczną, ale także i polityczną dotyczącą rolnictwa chłopskiego i małej własności ziemskiej, należałoby przypomnieć ważniejsze wątki opracowania „Polska idea imperialna” (1938), przygotowanego przez zespół „Polityki”. W rozdziale „Rolnictwo” autorzy zwrócili uwagę na olbrzymi nadmiar rąk do pracy, jakim dysponuje wieś, i niski poziom rozwoju rolnictwa, związany z nadmiarem siły roboczej. Stwierdzili oni, że problemy te nie dadzą się szybko rozwiązać, nie ma także jednego generalnego środka na poprawę położenia wsi. Wiele kwestii podnoszonych w latach 30. ubiegłego wieku jest obecnie (w roku 2015) nadal aktualnych. Cytowani autorzy uznali, że polityka agrarna powinna mieć na celu poprawę struktury rolnej, przy czym parcelację gospodarstw obszarniczych należy prowadzić w taki sposób, aby utrzymać odpowiednią liczbę gospodarstw większych, niezbędnych dla wytwórczości zarodowej i uszlachetniającej. Stwierdzili, że ważnym wyzwaniem dla rolnictwa jest prowadzenie melioracji, jak również komasacji (co obecnie też jest aktualne). Zwrócili uwagę na potrzebę rozwoju spółdzielczości, konsolidacji sił w wytwórczości oraz rozwijania gospodarki przetwórczej (małych przetwórni). Zauważyli także, iż główny środek poprawy położenia wsi stanowi uprzemysłowienie Polski i usunięcie przeszkód stojących na tej drodze. Odnosząc się do przeszkód w rozwoju, które obecnie można by określić jako instytucjonalne, wskazywali, że w Polsce wytworzyła się „nowa magnateria” w postaci wyższej biurokracji oraz wyrazicieli interesów kartelowych i nowa „szlachta szaraczkowa” rekrutująca się z niższej biurokracji, która oplata wszystkie gałęzie działalności gospodarczej, co pogłębia kryzys ustroju rolnego (Polska idea imperialna 1938). Wiele z tych przemyśleń zapewne można także odnieść do obecnego stanu rolnictwa i polityki rolnej w Polsce. W okresie międzywojennym w odradzającym się państwie polskim z ekonomii wyodrębniła się ekonomika i organizacja rolnictwa i gospodarstw. Wiązało się to w dużym stopniu z absorbowaniem teorii, wiedzy naukowej i doświadczeń głównie ze szkół rolniczo-ekonomicznych zachodu Europy. Uznano wówczas, że rolnictwo jest działalnością gospodarczą prowadzoną w celu zarobkowania, a więc jest przemysłem (Laur 1928). Przyjęto podział ekonomiki rolnej na następujące działy: nauka organizacji gospodarstwa, rachunkowość rolnicza, spółdzielczość rolnicza, polityka agrarna, historia agrarna i geografia agrarna.

W analizach ekonomicznych dużą wagę przywiązywano do gospodarowania kapitałem w rolnictwie. Kapitał ten analizowano szczegółowo, dzieląc go na kapitał czynny i kapitał dzierżawny. Prawidłowe zastosowanie kapitału dzierżawnego wymaga jego poprawnej wyceny, stąd większą uwagę zwrócono na wycenę majątku. Przedmiot zainteresowania stanowiło też dobre gospodarowanie ziemią, która była dobrem bardziej deficytowym niż inne czynniki produkcji. Praca natomiast była czynnikiem występującym w nadmiarze, co stanowiło główny hamulec przemian gospodarczych i wielki problem społeczny wsi. Okres międzywojenny przyniósł znaczące osiągnięcia w zakresie organizacji gospodarstw, czyli – jak to określił Laur (1928) – zarządzania majątkiem i gospodarstwem rolnym oraz jego prowadzenia. Tworzono też wtedy teoretyczne podstawy ekonomiki gospodarstw oraz wydawano podręczniki i książki dotyczące organizacji i zarządzania gospodarstwami, w tym gospodarstwami małymi (Chmielecki 1913, Majewski 1930). Uporządkowano i dopracowano teoretyczne kategorie ekonomiczne służące do pomiaru przychodów i wyników ekonomicznych gospo-

darstw. Środowiska naukowe organizowały (lub współorganizowały) krajowe i międzynarodowe kongresy rolnicze. Naukowcy uczestniczyli w pracach wielu grup eksperckich (problemowych) dotyczących przeciwdziałania skutkom kryzysu gospodarczego, w tym w zakresie polityki zbożowej i interwencji na rynku zbóż (Nowicki 1973). Główny Urząd Statystyczny publikował wydawnictwa seryjne dotyczące rolnictwa i ekonomiki, takie jak m.in. „Statystyka Rolna” i „Wiadomości Statystyczne” (Weinfeld 1924, GUS 1927, 1939). Szczególne zasługi dla rozwoju ekonomiki rolnictwa położył Państwowy Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach, który jako pierwszy w Polsce rozpoczął prowadzenie rachunkowości w ponad tysiącu gospodarstwach chłopskich i na podstawie tych badań wydawał publikacje oraz opracowania metodyczne dotyczące doskonalenia metod rachunku ekonomicznego różnych grup gospodarstw. To właśnie w okresie międzywojennym podjęto szeroką akcję badań monograficznych gospodarstw, wsi i całych powiatów. Prowadzono badania dotyczące agronomii społecznej i socjologii wsi, a także rejonizacji rolniczej kraju (Nowicki 1973). W okresie dwudziestolecia międzywojennego zbudowano w Polsce wiele solidnych ośrodków naukowych zajmujących się ekonomiką rolnictwa, w których pracowało wielu wybitnych naukowców. Wyraźnie przesunięto także zainteresowania badawcze z gospodarstw dużych i obszarniczych na gospodarstwa chłopskie i problemy wsi.

Mała własność ziemska – próby definiowania

Kwestie drobnej i wielkiej własności w gospodarce rolnej były podejmowane przez polskich ekonomistów już w XIX w., a więc przed odzyskaniem przez nasz kraj niepodległości. W okresie powłaszczeniowym przeważały poglądy o przewadze produkcyjnej i ekonomicznej wielkich gospodarstw nad drobnymi, co wynikało z powolnego tworzenia się nowej klasy chłopskiej i jej adaptacji do gospodarowania „na swoim” oraz ze słabych wyników produkcyjnych, jakie osiągały chłopskie gospodarstwa. Już w latach osiemdziesiątych XIX w. jednak nastąpiła zmiana zapatrywań na te kwestie (Inglot 1973). Prekursorami nowej teorii byli ekonomiści z kręgu „ludoznawców”, m.in. A. Zakrzewski (1883). Uzasadniali oni przewagę drobnej gospodarki rolnej, wskazując, że stanowi ona optymalną formę gospodarowania i swoistą ludową wytwórczość, jest także niekapitalistycznym sposobem rozwoju rolnictwa (to twierdzenie było wówczas polemiką z marksistami). Poglądy o istotnej roli, a nawet przewadze drobnej gospodarki chłopskiej zaczęły przenikać także do środowisk ziemiańskich. W środowiskach tych pojawiały się teorie o potrzebie tworzenia zdrowej, mieszanej struktury agrarnej i tworzenia warstwy zamożnych chłopów. Stanowić oni mieli „naturalne ogniwo między dworem a chatą”. F. Górski (za: Strużek 1973) twierdził, że w małym gospodarstwie, w którym przeważającą część robót wykonuje sam gospodarz i jego rodzina, a produkcja z gospodarstwa służy głównie wyżywieniu i utrzymaniu rodziny, dostrzec można wiele zalet. Za najbardziej pożądane uznawał jednak gospodarstwa średnie, działające z udziałem pracowników najemnych. Duże gospodarstwa były wówczas oceniane dodatnio ze względu na takie ich cechy, jak stwarzanie podaży pracy, wysoka towarowość, duży udział nakładów pozarolniczych (które przyspieszają rozwój gospodarczy), duże możliwości eksportowe, potencjalne miejsca lokalizacji przemysłu

rolno-spożywczego. Jednocześnie potępiano istnienie bardzo dużej liczby zbyt drobnych gospodarstw chłopskich, a z drugiej strony – rozwijanie się wielkich latyfundiów.

Ludkiewicz (1910) w pracy o kwestiach rolnych ówczesnej Galicji wyróżnia następujące kategorie gospodarstw rolnych: parcelowe – do 2 ha, drobne gospodarstwa chłopskie – od 2 do 10 ha, gospodarstwa średnie – od 10 do 20 ha, gospodarstwa wielkochłopskie (kmiece) – od 20 do 100 ha, wielką własność rolną – powyżej 100 ha. Gospodarstwa o powierzchni ponad 5000 ha określano jako latyfundia (Biegeleisen 1918). Tak zakreślone granice nie były ścisłe (ich rozmycie wynikało ze zróżnicowania jakości gleb i warunków zbytu produktów rolnych), miały jedynie służyć jako podstawa podziału do celów statystyki agrarnej. Już na przełomie XIX i XX wieku wysuwano postulat wykupienia ziemi z gospodarstw mniejszych niż 2 ha i przeznaczenia jej na upełnorolnienie wyższej grupy obszarowej gospodarstw, a także stosowania specjalnej (nie określono, jakiej) polityki rolnej wobec gospodarstw o powierzchni od 2 do 5 ha. Gospodarstwa mieszczące się w przedziale 5–20 ha traktowano jako „żywotne – samodzielne” (Ludkiewicz 1910). Sformułowanie to, w brzmieniu „żywotne ekonomicznie”, posłużyło ponad 100 lat później do określenia grupy gospodarstw będących przedmiotem zainteresowania Wspólnej Polityki Rolnej¹. Gospodarstwa o powierzchni powyżej 5 ha i nie więcej niż 20 ha traktowano w okresie międzywojennym jako „najwdzięczniejsze obiekty ze wszystkich gospodarstw chłopskich dla całego szeregu zabiegów praktyki agrarnej” (Ludkiewicz 1910; za: Strużek 1973, s. 264).

Biegeleisen (1918) twierdził, że definiowanie form własności ziemskiej i jej wielkości powinno opierać się na ocenie samego właściciela i jego roli w stosunku do własności ziemskiej. Za drugorzędne uznał stosunki prawne gospodarstwa (własność ziemi czy dzierżawa). Wyodrębnił pięć kryteriów, które opisują gospodarstwa rodzinne i mogą służyć do ich klasyfikacji. Są to:

- funkcja ekonomiczna podmiotu gospodarczego,
- stanowisko społeczne (tj. stosunki społeczne różnicujące własność),
- samowystarczalność ekonomiczna,
- obszar gospodarstwa,
- przychody z gospodarstwa.

Gospodarstwa drobne – rodzinne – to podmioty oparte na fizycznej pracy wykonawczej, która jest zwrócona ku własnemu gospodarstwu lub spożytkowana w celach zarobkowych poza gospodarstwem. Dla tzw. własności parcelowej, tj. gospodarstw najmniejszych, konieczność pracy zarobkowej poza gospodarstwem wynikała ze względów ekonomicznych. Z reguły nie miały one także koni roboczych, a jeżeli je miały, to konie te służyły głównie do celów zarobkowych poza gospodarstwem. Podmioty takie nie tworzyły jednak typowej własności chłopskiej.

Drugim kryterium klasyfikacji gospodarstw było stanowisko, czyli stosunki społeczne różnicujące własność. Pojęcie chłopca (czy włościanina) nie było wówczas określone jednoznacznie i ściśle. Definiowano je na podstawie takich kryteriów, jak obszar posia-

¹ W dokumentach okołookcesyjnych oraz w programach wsparcia polskiego rolnictwa (np. PROW 2004–2006) najpierw przyjęto wielkość obszarową powyżej 2 ha UR, a następnie powyżej 4 ESU.

danej ziemi, sposób życia, przychody służące utrzymaniu rodziny, dziedziczenie własności i świadczenie pracy fizycznej na rzecz gospodarstwa. Ważnym kryterium odróżniającym własność drobną od średniej i tzw. wielkokmiecej był najem siły roboczej i korzystanie z najemnego zaprzęgu konnego. W praktyce gospodarczej większa i średnia własność chłopska używała najemnej siły roboczej sezonowo lub na stałe. Drobne gospodarstwa korzystały z najemnej siły roboczej tylko wtedy, gdy istotny dla potrzeb gospodarstwa członek rodziny był chory lub zmarł i nie miał go kto w rodzinie zastąpić bądź też gdy członek rodziny pracował poza gospodarstwem, np. powożąc zaprzęgiem konnym lub wykonując pracę rzemieślniczą – wówczas opłacało się zatrudnić parobka.

Istotę drobnej, samodzielnej własności chłopskiej (gospodarstw drobnych) stanowiła zdolność do utrzymania rodziny z przychodów gospodarstwa na poziomie przyjętym dla tej klasy społecznej i regionu zamieszkania. Nie oznaczało to, że członkowie rodziny nie mieli potrzeby wykonywania pracy najemnej, praca ta jednak służyła podnoszeniu poziomu ich życia lub/i gromadzeniu oszczędności. Jeżeli rolnik – właściciel drobnego gospodarstwa – zmuszony był, ze względu na zbyt małe przychody z gospodarstwa, pracować poza nim, wówczas takie gospodarstwo klasyfikowano jako niesamodzielne ekonomicznie, tj. parcelowe. Kryterium tego podziału sprowadzało się do różnicy między „możliwością” a „przymusem” pracy poza gospodarstwem, aby utrzymać swoją rodzinę (Biegeleisen 1918).

Ocena zalet i wad drobnej własności

Na kształtowanie się poglądów polskich ekonomistów dotyczących struktury agrarnej i stosunków własnościowych w pierwszych latach odradzającej się Polski duży, a nawet dominujący wpływ mieli ekonomiści i politycy niemieccy, m.in. Kautsky i David (Krasnodębski 1993). Różnili się oni jednak zdecydowanie poglądami na strukturę i własność rolną, która powinna być rozwijana, gdyż ma to uzasadnienie ekonomiczne i społeczne. Kautsky, jako socjalista, miał krytyczne nastawienie wobec drobnej własności, gdyż w owym czasie gospodarstwa takie nie były w stanie produkować ani dużo, ani też tak sprawnie jak gospodarstwa obszarowo większe. Nie mogły także sprawnie wprowadzać postępu technicznego ani nowoczesnego zarządzania, które opierało się na wykształceniu kierownika gospodarstwa, posiadały także zbyt mały kapitał (Kautsky 1899). Z kolei David (za: Nowicki 1973) wyraźnie opowiadał się za rozwojem mniejszej, rodzinnej własności. Twierdził, że gospodarowanie oparte na własnej, rodzinnej sile roboczej jest najbardziej wydajne, uprawa gruntów jest bardziej troskliwa, podobnie jak obchodzenie się ze zwierzętami. Rolnik ma świadomość, że pracuje na własnej ziemi i stąd jest osobiście zainteresowany osiągnięciem jak najlepszych wyników, gdyż jest umotywowany pracą na własnym i dla siebie.

Niejako w nawiązaniu do szkół Kautsky’ego i Davida w Polsce utworzyły się dwie odmienne szkoły ekonomistów i socjologów, którzy zasadniczo się różnili spojrzeniem na kwestie struktury agrarnej i zmian w rolnictwie (Krasnodębski 1993). Przedstawicielami pierwszej z nich, opartej na szkole socjalisty Kautsky’ego i reprezentującej nurt tzw. postępu gospodarczego, byli m.in. L. Krzywicki, J. Marchlewski i J. Jeziorański. Szkoła ta krytykowała drobną własność, uważając ją za ostoję zacofania

technologicznego i ciemnoty ich właścicieli, a rolników z drobnych gospodarstw traktowała jako przeszkodę w rozwoju gospodarczym i dążeniu do postępu. Przedstawiciele drugiego nurtu – szkoły umownie nazywanej agrarystyczną, o zabarwieniu narodowym – m.in. S. Miłkowski czy I. Solarz, całkiem odmiennie postrzegali gospodarstwa chłopskie (włociańskie). Wskazywali na różnorodne przewagi, w tym ekonomiczne, gospodarstw drobnych nad gospodarstwami obszarniczymi, widząc w nich ceną bazę żywotnych i twórczych sił społeczeństwa (tab. 1). Krzywicki (1967), znany ze swych poglądów politycznych i sympatii do socjalizmu, z czasem stanął niejako na gruncie heterodoksyjnym, krytykując i ukazując wady zarówno wielkiej własności (którą w przyszłości miała zastąpić własność socjalistyczna), jak i drobnych gospodarstw, mających niską sprawność gospodarczą. Do cech drobnej własności zaliczał „troskliwą i skrzętną pracę” (Krzywicki 1967; za: Krasnodębski 1993). Z drugiej strony dostrzegł, że właścicielom drobnej własności brak wiedzy i umiejętności, ale i możliwości ekonomicznych, by należycie wykorzystać narastający postęp techniczny. Uważał, że dobre wyniki gospodarowania, a nawet sukcesy mniejszych gospodarstw opierają się na ogromnym wysiłku i wielkiej staranności rolników (Krzywicki 1967).

Tabela 1. Krytyka i pochwała drobnej własności ziemskiej (małych gospodarstw) przez ekonomistów rolnych okresu międzywojennego

Table 1. Criticism and praise of small land ownership (small farms) from agricultural economists of the interwar period

Oceny krytyczne i wady / Criticisms and disadvantages	
K. Kautsky	<ul style="list-style-type: none"> Nie są w stanie sprawnie produkować ani wprowadzać postępu technicznego i nie mogą być sprawnie zarządzane Are not able to produce efficiently or introduce technical progress and cannot be managed efficiently
J. Marchlewski J. Jeziorański	<ul style="list-style-type: none"> Są ostoją zacofania technologicznego i ciemnoty ich właścicieli Are a bastion of technological backwardness and ignorance of their owners Są przeszkodą w rozwoju gospodarczym rolnictwa i postępu na wsi Are a barrier to the economic growth of agriculture and progress in rural areas
L. Krzywicki	<ul style="list-style-type: none"> Ich dobre wyniki są okupione bardzo dużym wysiłkiem właścicieli Their decent performance is achieved through hard efforts of the owners Za sprzedaż małych partii produktów uzyskują niższą cenę Selling small batches of goods, are paid lower prices Są słabo powiązane z rynkiem Are poorly tied to the market
W. Grabski	<ul style="list-style-type: none"> Nie są w stanie prowadzić hodowli zarodowej i produkcji nasiennej Are not able to engage in cattle breeding and seed production
S. Schmidt	<ul style="list-style-type: none"> Są na niskim poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego Their social and economic development is poor
S. Surzycki	<ul style="list-style-type: none"> Mogą być samowystarczalne, ale nie intensywne Can be self-sufficient, but not intensive

Tabela 1. cd. / Table 1. cont.

Oceny krytyczne i wady / Criticisms and disadvantages	
E. David	<ul style="list-style-type: none"> Są bardziej wydajne, uprawa ziemi jest troskliwa, pielęgnacja zwierząt jest lepsza Are more efficient, land cultivation is thoughtful, animals receive better care Rolnik ma świadomość pracy dla siebie i jest zmotywowany Farmers are conscious that they work for themselves and feel motivated
F. Bujak L. Krzywicki	<ul style="list-style-type: none"> Są bazą żywotnych i twórczych sił społecznych Are a source of vital and creative social forces
W. Grabski	<ul style="list-style-type: none"> Lepiej się sprawdzają w prowadzeniu pracochłonnej działalności ogrodniczej i zwierzęcej Are more successful in laborious gardening and animal-breeding activities Mają większą możliwość harmonizacji pracy człowieka z procesami biologicznymi Have a greater potential for harmonising human work with biological processes Są bardziej odporne na sytuacje kryzysowe i łatwiej odtwarzają i rozwijają produkcję, łatwiej także ograniczają wydatki Are more resistant to crises and can restore or develop production and reduce spending more easily Dzięki lepszemu zastosowaniu pracy mogą produkować taniej i być bardziej opłacalne; gdy pracownik jest właścicielem gospodarstwa, łatwiej może harmonizować prace z procesami biologicznymi Thanks to a better use of work are able to produce at a lower cost and be more profitable; if one is both a worker and a farm owner, he/she is able to better harmonise the work with biological processes
L.W. Biegeleisen	<ul style="list-style-type: none"> Są lepiej wyposażone w siłę roboczą Are better equipped with labour force Mają większy udział produkcji zwierzęcej w ogólnej wartości produkcji Animal production has a larger share in the total value of their output
S. Miłkowski	<ul style="list-style-type: none"> Człowiek jest tu bardziej powiązany z przyrodą Man is connected with nature to a greater extent
J. Poniatowski	<ul style="list-style-type: none"> Pozwalają zaspokajać przynajmniej elementarne potrzeby biologiczne rodzin rolników Allow farmers' families to satisfy at least elementary biological needs Ratują przed bezrobociem Help prevent unemployment Pozwalają na „jedność działania myśli i ręki” Enable “unity between thinking and doing”

Źródło: Opracowanie własne

Source: Authors' study

O ile Krzywicki (1967) widział źródło zacofania gospodarstw chłopskich w rozdrobnieniu i stąd wywodził małe możliwości wdrażania w nich postępu, o tyle Grabski (1930) twierdził, że postęp wymaga indywidualnego podejścia do gospodarowania. Zwracał także uwagę, że gospodarstwa chłopskie oparte o własność szybko się rozwijają, zwłaszcza w przypadku pracochłonnych i wymagających większej staranności produkcyjnej gałęziach produkcji, szczególnie zwierzęcej i ogrodniczej. Popierając rozwój rolnictwa w ramach ustroju kapitalistycznego, Grabski sprzeciwiał się radykalnej reformie rolnej, uważając, że reforma powinna dotyczyć tylko nierentownych folwarków i zasadać się na dobrowolności sprzedaży ziemi przez właścicieli. Ważnym argumentem na rzecz tezy, że gospodarstwa mniejsze, chłopskie, mają przewagę nad wielkimi, jest większa możliwość harmonizacji pracy człowieka z procesami biologicznymi, czyli z przyrodą, co rolników jako właścicieli stawia w lepszej sytuacji niż pracowników najemnych. W przemyśle człowiek ujarzmią przyrodę, w rolnictwie jest jej sługą. Gospodarstwa mniejsze są też bardziej odporne na pojawiające się sytuacje kryzysowe. Są bardziej żywotne, mają większą możliwość szybkiej reorganizacji produkcji, łatwiej mogą przetrwać kryzys, ograniczając wydatki (Grabski 1930; za: Krasnodębski 1993). Oceniając strukturę agrarną Galicji z początku XX w., Ludkiewicz (1910) wskazywał na jej słabości, w tym zbyt małą liczbę gospodarstw tzw. kmiecyh, o obszarze od 20 do 100 ha. Gospodarstwa do 5 ha uważał nie tylko za nieracjonalne ekonomicznie, ale także za społecznie niemal szkodliwe. Zwracał jednak uwagę, że ich istnienie może być racjonalne wtedy, gdy właściciel wykonuje dodatkowo pracę pozarolniczą (kował, szewc) lub gdy gospodarstwo znajduje się w szczególnie korzystnych warunkach ekonomicznych (zapewne także przyrodniczych). Tak zwane mniejsze formy własności ziemskiej były uznawane za podmioty mające wieloaspektową przewagę nad gospodarstwami dużymi. W porównaniach tych, wskazujących na różne walory i zalety gospodarstw chłopskich – mniejszych – nie uwzględniano jednak niesamodzielných gospodarstw drobnych, tzw. parcelowych (do 2 ha) oraz latyfundiów (powyżej 5000 ha), które traktowano odrębnie (Schmidt 1938).

Drobną własność ziemską poddawano także gruntownej krytyce w świecie ekonomistów. Jak już wspomniano wyżej, Marchlewski i Jeziorański (za: Krasnodębski 1993) twierdzili, że drobne gospodarstwa są ostoją zacofania i stanowią przeszkodę w rozwoju gospodarczym rolnictwa, a ich właściciele cechuje brak przygotowania zawodowego i ciemnota. Sukcesy produkcyjne tych gospodarstw są okupione bardzo dużym wysiłkiem ich właścicieli. Każde z osobna gospodarstwo produkuje zbyt mało, aby mieć wystarczająco silne powiązanie z rynkiem i uzyskiwać należne mu ceny za sprzedane produkty. Z racji niskich kwalifikacji rolników i małej skali produkcji, zwłaszcza zwierzęcej, gospodarstwa te nie są w stanie prowadzić produkcji zarodowej i nasiennej. Schmidt (1938) twierdził jednak, że choć są one na niskim poziomie rozwoju społeczno-ekonomicznego, to mają duże możliwości współpracy z większą własnością ziemską. Według Surzyckiego (1924), gospodarstwa drobne mogą być samowystarczalne, ale nie intensywne, gdyż rolnicy nie mają ku temu ani kwalifikacji, ani też wystarczającego sprzętu rolniczego. Zdaniem Biegeleisena (1918), zaleta własności drobnej polega zwłaszcza na zadowalającym poziomie uzyskiwanych przychodów brutto na 1 ha. W takim sensie drobna własność wykazuje przewagę nad dużą. Argument ten znalazł zrozumienie także wśród polityków Europy. Polityka ekonomiczna, szczególnie rządów

Anglii i Niemiec, sprzyjała tzw. kolonizacji wewnętrznej, tj. rozwojowi mniejszych form własności ziemi, a gospodarstwa mniejsze były traktowane jako ważny bufor pozwalający łączyć problemy społeczne i polityczne występujące na wsi. Odgrywały one również bardzo ważną rolę w odradzającej się i nadal bardzo biednej Polsce okresu międzywojennego.

Podsumowanie

Konsolidacji gospodarczej terenów trzech zaborów po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. towarzyszyło tworzenie się nauk ekonomicznych, w tym ekonomiki rolnictwa. Z racji narastania problemów społecznych wynikających z ubóstwa i zapóźnienia cywilizacyjnego wsi, a także parcia klasy chłopskiej do gospodarowania na swoim podejmowano parcelacje majątków ziemskich. W konsekwencji zwiększała się liczba gospodarstw chłopskich, zwłaszcza małych, a tym samym wzrastało zainteresowanie odradzających się środowisk ekonomistów rolnych gospodarstwami tego typu. Wśród różnych inicjatyw świadczących o zainteresowaniu mniejszymi gospodarstwami ważne miejsce zajmuje powołanie w 1926 r. Wydziału Ekonomiki Drobnych Gospodarstw Wiejskich w puławskim Państwowym Instytucie Naukowym Gospodarstwa Wiejskiego. W różnych środowiskach naukowych Warszawy, Puław, Lwowa, Krakowa i Poznania prowadzono zaawansowane metodycznie badania dotyczące gospodarstw włościańskich. W instytucie w Puławach rozpoczęto prowadzenie rachunkowości rolnej dla ponad tysiąca gospodarstw chłopskich. Wyraźnie przesunięto zainteresowania badawcze z gospodarstw dużych i obszarnczych na gospodarstwa drobne i problemy wsi. Rozpowszechnił się wówczas podział gospodarstw rolnych na sześć kategorii, z których cztery grupowały gospodarstwa chłopskie. Grupy te obejmowały gospodarstwo parcelowe (do 2 ha), drobne gospodarstwa chłopskie (od 2 do 10 ha), gospodarstwa średnie (od 10 do 20 ha) i gospodarstwa wielkochłopskie (od 20 do 100 ha). Ekonomiści rolni okresu międzywojennego reprezentowali różne szkoły ekonomiczne, identyfikowali się też z różnymi ideami politycznymi, co wywierało wpływ na ich stosunek do drobnej własności ziemskiej. Gospodarstwa drobne krytykowano m.in. za małe możliwości wprowadzania postępu i pozostawanie ostoją zacofania i ciemnoty ich właścicieli. Kontestowano produkcję na małą skalę, z czym wiązał się utrudniony kontakt z rynkiem oraz uzyskiwanie niższych cen za wytwarzane produkty. Z drugiej strony, część badaczy wskazywała, że to właśnie drobna własność ziemska lepiej sprawdza się w pracochłonnej działalności ogrodniczej i w chowie zwierząt. Zauważano, że rolnik, pracując u siebie i dla siebie, jest lepiej umotywowany, a jego działalność produkcyjną cechuje „jedność działania myśli i ręki”. Gospodarstwa drobne postrzegano jako lepiej wyposażone w siłę roboczą, mogące produkować taniej i bardziej odporne na sytuacje kryzysowe. Ujemne cechy tej formy własności, wynikające z braku możliwości szybkiego podążania za rozwojem kapitalizmu w rolnictwie, próbowano eliminować lub osłabiać poprzez samoorganizowanie się rolników w różne „spółki włościańskie”, takie jak kółka rolnicze, spółki mleczarskie, melioracyjne, kredytowe czy ubezpieczeniowe. Wiele podnoszonych wówczas kwestii dotyczących ekonomiki i organizacji gospodarstw drobnych wydaje się nadal

zachowywać aktualność. Dotyczy to zwłaszcza południowej i południowo-wschodniej Polski, w którym to makroregionie nadal dominują bardzo drobne i drobne gospodarstwa rolne.

Bibliografia

- Biegeleisen L.W. (1918), *Teoria małej i wielkiej własności*. Kraków, Instytut Ekonomiczny.
- Broda A.S. (1939), *Zadłużenie drobnych gospodarstw na dzień 1 lipca 1938 roku*. Puławy, Państwowy Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego.
- Bujak F. (1912), Uwagi krytyczne o niektórych zagadnieniach ekonomii. *Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne*, R. 13, z. 3/4, s. 237–298.
- Bujak F. (1918), *O naprawie ustroju rolnego w Polsce*. Kraków, Gebethner i Wolff.
- Chmielecki W. (1913), *Przykład organizacji gospodarstwa. Studium metodologiczne*. Warszawa, Gebethner i Wolff.
- Czałbowski Z. (1928), *Znaczenie drobnego rolnictwa w życiu gospodarczym kraju*. Warszawa, Centralny Komitet Zjednoczenia Ruchu Ludowego.
- Grabski S. (1905), *Spółki włościańskie*. Kraków, nakł. c.k. Krakowskiego Towarzystwa Rolniczego.
- Grabski W. (1930), *Wieś i folwark. Drobne i duże gospodarstwa rolne ze stanowiska ekonomicznego*. Warszawa.
- GUS (1927), *Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*. R. 4, 1925/1926. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej.
- GUS (1939), *Mały Rocznik Statystyczny*. R. 10, 1939. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej.
- Ignar S., red. (1968), *Polityka agrarna*. Warszawa, PWN.
- Inglot S. (1973), *Początki polskiej myśli ekonomiczno-rolniczej od XV do XVIII wieku*, [w:] A. Żabko-Potopowicz, red., *Zarys polskiej myśli ekonomiczno-rolniczej do drugiej wojny światowej*. Wrocław, Ossolineum, s. 73–82.
- James E. (1958), *Historia myśli ekonomicznej XX wieku*. Warszawa, PWN.
- Kautsky K. (1899), *Kwestia rolna*. Warszawa.
- Komar M. (1913), *O podniesieniu gospodarstw włościańskich na Podhalu*. Broszura dla włościan podhalańskich. Nowy Targ, Okręgowe Towarzystwo Rolnicze.
- Krasnodębski A. (1993), *Poglądy niektórych polskich ekonomistów i publicystów (z lat 1900–1939) na tematy ustroju rolnego w Polsce*. Zeszyty Naukowe AR w Krakowie, *Ekonomika*, nr 285, s. 149–160.
- Krzywicki L. (1967), *Kwestia rolna*, [w:] *Dzieła*, t. VIII. Warszawa, PWN.
- Laur E. (1928), *Ekonomika rolnicza ze szczególnym uwzględnieniem organizacji i zarządu gospodarstw włościańskim*. Lwów, nakł. i wł. K.S. Jakubowski sp. z o.o.
- Ludkiewicz Z (1910), *Kwestia rolna w Galicji*. Lwów.
- Majewski K. (1930), *Planowanie organizacji gospodarstwa małego*. Puławy, Państwowy Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego.
- Nowicki W. (1973), *Polska myśl ekonomiczno-rolnicza w latach 1918–1939*, [w:] A. Żabko-Potopowicz, red., *Zarys polskiej myśli ekonomiczno-rolniczej do drugiej wojny światowej*. Wrocław, Ossolineum, s. 328–335.
- PINGW (1936), *Badania nad opłacalnością gospodarstw włościańskich w roku gospodarczym 1930/31 i 1933/34 (od 1 lipca 1933 do 30 czerwca 1934): 8 sprawozdanie Wydziału Ekonomiki Rolnej Drobnych Gospodarstw Wiejskich w Państwowym Instytucie Naukowym Gospodarstwa Wiejskiego*. Warszawa, Puławy, Państwowy Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego.

Polska idea imperialna (1938), Oprac. zespół „Polityki”. Warszawa.

Schmidt S. (1938), Problemy związane z naprawą ustroju rolnego. *Ekonomista*, R. 38, t. 2, s. 44–62.

Skowron A. (2012), Problemy krajowe i lokalne w publicystycznej działalności Jakuba Bojki. Tarnów, Stowarzyszenie Samorządu Powiatu Dąbrowskiego.

Sobeski T. (1911), *Gospodarstwo podwórzowe*. Poznań, Wydawnictwo Poradnik Gospodyni.

Strużek B. (1973), *Rozwój polskiej myśli ekonomiczno-rolniczej w latach 1864–1918*, [w:] A. Żabko-Potopowicz, red., *Zarys polskiej myśli ekonomiczno-rolniczej do drugiej wojny światowej*. Wrocław, Ossolineum, s. 194–213.

Surzycki S. (1924), *Organizacja gospodarstw rolnych w Polsce Zjednoczonej i wynikające stąd nakazy i wskazania dla praktyki rolnej*. Pamiętnik Polskiego Kongresu Rolnego. Warszawa.

Weinfeld I. (1924), *Atlas statystyczny Polski. Z. I*. Warszawa, Bydgoszcz, Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”.

Zakrzewski A. (1883), *Mała własność rolna*. *Przegląd Tygodniowy*, nr 46.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 18.03.2015